

др Војислав Становчић,
редовни професор Факултета политичких наука у Београду

ДЕКЛАРАЦИЈЕ О ПРАВИМА И СЛОБОДАМА У АМЕРИЧКОЈ И ФРАНЦУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

Разматра се какав је био и којим је путевима вршен утицај између америчких и француских просветитеља и револуционара у схватањима човекових права и карактера владе, какав је био утицај појединих докумената и зашто су били толико различити исходи напора који су били надахнути сличним циљевима.

I

Декларације о правима и слободама које су прокламоване америчком и француском револуцијом у другој половини XVII века спадају без сумње у достигнућа од најкрупнијег значаја за модерну цивилизацију и посебно за њено право (1). Изворне инспирације револуционара у обе земље су биле врло сличне, а начини уставног уобличавања или „конституционализације“, гарантовања и остваривања њихових идеја веома различити. Декларације права и устави имали су судбине које су се међусобно разликовале калико и токови и карактер ових двеју револуција. Оне су додуше имале доста заједничког, али и онога по чему су се разликовале (2). Овим револуцијама, како каже Бертранд Расл (Russel), демократија по први пут постаје важна политичка сила, „јер је власт готово свих великих држава била аристократска све до америчке и француске револуције“ (3). У њима су дошле до изражаја идеје које су се развијале током једног дужег периода и које су тежиле да човекова права и слободе учине темељем сваког политичког система, а да власт ставе у службу човекових права као примарнијих од саме државне организације. Уместо логике „државног

(1) Текстова једног броја ових докумената в. у: Ј. Борђевић (ур) *Људске слободе и права*, Београд, Савез удружења правника Југославије, 1968; и Љубица Кандић, *Одабрани извори из опште историје државе и права*, Београд, „Савремена администрација“, 1988. Текстова француских декларација и устава донесених у време Револуције и касније в. код: Maurice Duverger, *Constitutions et documents politique*, Paris, Presses universitaires de France, 1957. Текстови америчких декларација и докумената уставног карактера дати су у више зборника; један од најпотпунијих је приредио Francis N. Thorpe, *The Federal and State Constitutions, Colonial Charters, and Other Organic Laws* (нарочито томови III и VII), Washington, Government Printing Office, 1909.

(2) Једно упоређење ових двеју револуција са указивањем на сличности и разлике покушали смо дати у раду *Америчка и француска револуција*, прилогу за научни скуп посвећен француској револуцији, који је организовао Институт за међународни раднички покрет, јуна 1989.

(3) Б. Расл, *Историја западне филозофије*, Београд, „Космос“, 1962, стр. 475. и 737.

разлога“ (*raison d'état*), ове револуције и њихове програмске декларације следе логику човекових права. Та се права не третирају као подарена, октроисана, као дар власти којој је остављено на вољу да ли ће их поштовати, сужавати или укидати, него се схватају као природна и неотуђива од човека, и истовремено као један од најважнијих чинилаца ограничавања власти. Од ових револуција, права и слободе постају један од критерија за оцену и класификацију политичких режима. То значи да се владе почињу просуђивати према томе колико су у функцији заштите човекових права. Оваква улога права и слобода све је више истицана у нашем веку због рђавих искустава с ауторитарним и тоталитарним системима и режимима. Зато су, на пример, права и слободе били у основи Атлантске повеље (1941) и западне антихитлеровске коалиције, а после победе над фашизмом, у нови француски устав 1946. стављена је као његова преамбула *Декларација права човека и грађанина* из 1789. Та је *Декларација* затим узета као преамбула за устав француске Пете републике од 1958. године.

Ова новија пракса у Француској показује како један историјски документ о правима и слободама грађана добија надуставни карактер. Тако га третирају и француски правници и политиколози. На још једном примеру ћемо показати од каквог су данас значаја идеје права и слобода грађана, које су (у)спостављене у револуцијама XVIII века. Наиме, током дужег развитка, расправа и спорова око тих идеја, њиховог утицаја на друштвене покрете и, свакако, њиховог допуњавања и усавршавања, оне су у нашем столећу унесене и у Атлантску повељу, Повељу Уједињених нација, у Општу декларацију о правима човека, а затим и у пактове о правима човека. Данас су многе земље, посебно Совјетоки Савез и државе Источне Европе, после дугог отпора и заклањања иза „државног суверенитета“ и третирања права и слобода грађана као унутрашње ствари сваке земље, прихватиле да су права и слободе елеменат међународног правног поретка, те да је њихово кршење истовремено нарушавање међународних обавеза држава. Тако се једна идеја од великог цивилизацијског значаја постепено уводи у живот.

Либерализам је она политичка идеологија која је у XVIII веку као основ устава понудила један у људској историји нови концепт човекових права (4). Либерална идеологија је већ у XVIII веку у врх политичких вредности ставила човекову слободу, док је, на пример, у исто време и касније, социјализам стављао једнакост, а конзерватизам стабилност поретка, ауторитета и традиције. Како констатује француски политиколог Морис Диверже (Duverger), за кратко време крајем XVIII века, либерална идеологија је подстакла две револуционарне експлозије — у Америци и Француској (5). У току ове две револуције су не само формулисане у релативно целовите декларације које однос власти и грађанина мере критеријумом људских права, него је покушана и конституционализација ових права. У две земље је у раз-

(4) Историја либерализма као концепције и покрета у европској и светској историји изузетно је значајна. О томе је написан велики број радова. Овде ћемо поменути неколико студија које синтетски дају сажету представу о тим процесима: Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, енгл. превод 1927; John Dewey, *Liberalism and Social Action*, 1935; Harold Laski, *The Rise of European Liberalism*, London, George Allen and Unwin, 1936; и *The Decline of Liberalism*, 1940; Benedetto Croce, *History as the Story of Liberty* (1938; енгл. превод, 1941).

(5) Maurice Duverger, *Јанус, Два лица Запада*, Загреб, „Глобус“, 1980. стр. 40.

личној мери и на различите начине покушана и институционализација политичког друштва која би учинила грађанина активним субјектом у политичким процесима у којима та права тек и добијају пуни смисао. Маркс је писао да су Северноамериканци и Французи „проналазачи људских права“. Он каже да су то делимично политичка права, тј. права која се остварују у заједници с другима и да је управо то суделовање у политичкој заједници, у држави, оно што чини њихову садржину (6).

У реченом је и велика разлика између права унетих у декларације крајем XVIII века и веома значајног напредовања на томе плану током дужег претходног раздобља у европској и енглеској историји у којој је један век раније донето неколико мање спектакуларних, али пионирских аката који су претходили и подстакли она која су век касније продрмала Америку и Европу. Ми, наравно, имамо у виду монархомашке списе калвинистичке реформације који оживљавају уговорну теорију владе (по пристанку), затим документа из енглеске борбе против краљевог апсолутизма — *Habeas corpus* из 1679, Декларацију о правима коју је потписао Вилијем III, и која је затим преокренута у *Bill of Rights* из 1789, па „Акт о ограничењу круне“ из 1701. и др. Треба подсетити да свима овима претходе многи други акти укључујући и „Петицију о правима“ (1628) и као историјски светилоник у питањима људских права — „Велика повеља слобода“ из 1215. Сви су ови документи кораци у напредовању ка постављању проблематике људских права на начин на који су то учиниле револуције о којима говоримо.

II

Све што смо навели као кораке на путу освајања грађанских права, део је конституционализма као идеје и покрета да се апсолутна власт ограничи и да се стицање власти и њено вршење подвргну правним (уставним) правилима. Четири су велике групе идеја (теорија) које су међусобно испреплетане, а којима се надахнују и чију круну у виду уставно-правних и политичких аката представљају декларације о правима.

На првом месту то су идеје о друштвеном уговору и природним правима (у смислу субјективних права) у вези с којима су формулисане и конструкције о природном закону (у смислу објективних права). Ове теорије су третирале човека као активног субјекта политичке заједнице, који има право на отпор и побуну уколико власти крише претпостављени основни друштвени споразум. Право владања и политичка облигација чине један двострани однос уговорног типа између владе и грађана. Тај однос условава политичку и правну обавезу грађана тиме да се влада придржава одређених обавеза, испуњава одређене дужности и права грађана која су прокламована као природна и неотуђива, штити од арбитрарног и неоснованог нарушавања. Из ових теорија је потекла и идеја народног суверенитета, која је убрзо дошла до практичног изражаја и значаја Алтужија (Althusius), Русоа (Rousseau) и других дотакла неке актере америчке револуције. Подстакла је идеје слич-

(6) Karl Marx, „Прилог јеврејском питању“, у: Karl Marx—Friedrich Engels, *Рани радови*, Загреб, „Напријед“, 1967.

не онима које су заступали Томас Пејн (Paine) и Џејмс Вилсон (Wilson). Та идеја народног суверенитета, посредством Руссова учења, веома дубоко је прожела чак различите струје у француској револуцији. Довољно је истаћи да се опат Сјејес (Sieyès) у свом чувеном памфлету *Шта је трећи сталеж?* директно инспирише Руссовом идејом народног суверенитета у поимању права и карактера представника трећег сталежа. На другој страни лепеже револуционарних снага, Робеспјер (Robespierre) с патосом истиче да су он и јакобинци ученици бесмртнога Жан-Жака (Русо) и надахњује се не само теоријом народног суверенитета и опште воље, него и идејом „врховног бића“ као култа нове револуционарне религије.

Друга веома значајна група идеја које су утицале на ове две револуције везана је за теорије британског конституционализма, чија је основа било схватање о урובеним правима Енглеза („Rights of Englishmen“). На тим правима је инсистирао још Џон Фортескју (Fortescue) у XV веку. За обезбеђење човекових идеја права и слобода, британски конституционализам је истицао принцип тзв. општег права (Common Law), значај ваљаног поступка у примени права (due process of law) и извесно уравнотежавање снага између власти и грађана кроз постепено прихватање да поред владе легално делује и опозиција. Око овога се водила дуга борба краља и племства, затим краља и парламента, да би политичка улога странака од 1679. године била институционализована (мада је и касније долазило до политичких притисака и до поступака којима су краљ и његове присталице опраничавали или ускраћивали странкама и грађанима њихова права и слободе). Развијање идеје о владавини права (rule of law) уместо владавине било које личности, чини један од темеља британског конституционализма. Велики број актера америчке револуције били су добри познаваоци британског права и они су за колонисте тражили иста права која су уживали Енглези у овојој отаџбини. У интерпретацији америчких колониста, и повезано са теоријама природног права, то су права која припадају сваком човеку. Док је, нпр. Џејмс Медисон студирао на Колеџу Њу Џерсија (данашњи Принстон), једна од тема задатих за писмени рад је била: *Omnes homines, lure naturae, liberi sunt (сви су људи, по природном праву, слободни)*. Британски конституционализам је у Француској извршио велики утицај на Монтескјеа. Он се у неколико делова рада *О духу закона*, а нарочито за чувену књигу XI, названу „закони слободе“, инспирисао британским системом (7). Могло би се, пак, рећи да је Монтескје већи утицај извршио на америчку него на француску револуцију. Велики утицај на америчке уставотворце („Founding Fathers“) извршио је својом теоријом о подели власти и идејом федерализма. Монтескјеове теорије су биле утицајне у почетку француске револуције кад су преовладавале замисли умереног конституционализма, у фази тзв. правне револуције (8). Касније су догађаји узели такав ток да је свако залагање за умереност постало основ за јавно сумњицење оних који би се усуђили да апелују на разум и препоручују уме-

(7) Montesquieu, *De l'esprit des Loix* (1748), нарочито књ. XI и XII.

(8) Француски историчар марксистичке оријентације Алберт Собоул прави разлику између „правне револуције“ која је почела одлуком Скупштине сталежа да се прогласи за Националну, а ускоро за Уставотворну скупштину и „народне револуције“ која, по њему, почиње падом Бастиље, Алберт Собоул, *Француска револуција*, Загреб, „Напријед“, 1966, стр. 91. и 103—112.

реност. То је погубно утицало на исход Револуције и на резултате конституционализације револуционарних идеја.

Трећи извор представља просветитељство које је почело у Енглеској, издигло се до врхунца у Француској у другој половини XVIII века, значи управо уочи Револуције, и имало своје специфичне представнике у утицајним политичарима у Америци (Б. Франклин, Т. Џеферсон и др). У крупу просветитеља, филозофа („les philosophes”, којима су припадали и Монтескје и Русо) зачала се још једна идеја која је постала важан елеменат тадашњих либералних гледања, а дубоког трага је оставила на друштвену мисао све до данас. То је идеја прогреса, коју су формулисали најпре Тигро у једном предавању из 1750. (9), а затим Кондорсе у раду који је писао већ за време Револуције (1794). Он се тада скривао испред јакобинског терора, јер је припадајући жирондинцима у њихово име деловао као представник Конвента у Уставне комисије и припремао Нацрт устава 1793. После девет месеци скривања, Кондорсе је ухваћен и исте ноћи је на необјашњен начин завршио живот у затворској ћелији, а његово дело, дубоко прожето наивним оптимизмом и утопизмом, остало је да надахњује револуционаре вером да сама историја иде њима на руку, јер је наводно њихова делатност потпуно у складу с историјским законитостима (10).

Већ смо поменули превасходни утицај идеја либерализма. Њиховим утемељивачем можемо сматрати Џона Лока (Locke), родоначелника модерне теорије демократије. Наравно да су и економисти либералне оријентације као француски физиократи међу које је спадао и Тигро, затим Адам Смит (Smith) и други допринели уобличавању идеологије либерализма у Енглеској, Француској и Америци где су околности невезане за ту идеологију створиле повољне услове за њен утицај и донекле за испробавање.

Године 1776. неки писци узимају за нулту годину у историји политичких идеологија. Те године није донета само *Декларација независности САД*, документ у којем кулминира утицај те идеологије, већ и низ других. На самом почетку године појавио се памфлет *Здрави разум* Томаса Пејна, придошлице из Енглеске, љутог на ове што је у њој доживео, а највише на њен друштвени и политички систем (11). Исте године је и Смит објавио своје *Истраживање о природи и узроцима богатства народа* (12), а Бентам (Bentham) *Фрагменте о влади*. Све су те књиге за ондашње време биле таквог карактера да би их неки цензор старог друштва без размишљања ставио на индекс.

(9) Turgot, *Discours sur les progres successifs de l'esprit humain*, 1750.

(10) Marquis de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humaine*, 1794.

(11) Thomas Paine, *Common Sense*, 1776. Памфлет је поживео велики успех и много допринео да се колонисти одреде за независност. В. у: Thomas Paine, *Права човека и други списи* (у које је укључен и *Здрави разум*), Загреб, „Информатор”, 1987, са предговором који је о овом радикалном демократи написао Миле Јока; в. и: Томас Пејн, *Права човека*, Београд, „Филип Вишњић”, 1987, са предговором Драгољуба Мићуновића о животу и делу Томаса Пејна. Иначе, у нас се наглашава његова радикално демократска оријентација која је ближа француским радикалима, па и јакобинцима, него, струјама које су обликовале америчку револуцију и њене политичке и правне установе после рата за независност. Његова *Права човека* представљају речиту одбрану француске *Декларације права* са којом се толико поистоветио да су многи погрешно сматрали да је он писац тога документа.

(12) Адам Смит, *Истраживање о природи и узроцима богатства народа*, Београд, „Култура”, 1970, т. I—III.

III

Први документ у серији декларација права крајем XVIII века у Америци и у Француској, који непосредно утиче на читав низ декларација и устава, заправо су *Вирџинијска декларација о правима* од 12. јуна 1776, и Устав Вирџиније којем она претходи. Ти документи се неоправдано запостављају. Њихов аутор је Џорџ Мејсон (Mason), један од истакнутих револуционара из 1776. који се залагао за независност. Касније је био члан Уставотворне окупштине (1787) али је одбио да потпише нови амерички Устав сматрајући да он утврђује демократију у државама чланицама. Према Мејсоновој *Декларацији права Вирџиније* састављени су делом и *Декларација независности* и првих десет амандмана на Устав САД (Bill of Rights). Устав Вирџиније био је узор за друге, а декларација је, сматра се, заједно са *Декларацијом независности* утицала и на француску *Декларацију права човека и грађанина* из 1789. године.

Декларација о правима Вирџиније или Bill of Rights (13) садржи концепцију о правима као полазишту и темељу сваке владе. Затим, члан 1. прокламује основна права: уживање живота и слободе, својине и право на тражење среће и постизање безбедности. Та су права дата у формулацији коју лако препознајемо и у *Декларацији независности* и у француској *Декларацији* из 1789. Члан 2. Вирџинијске декларације проглашава да „сва власт почива у народу и, доследно томе, из њега произлази; да су сви чиновници његови пуномоћници и слуге и одговорни му у свако доба“. Затим долази стављање владе у функцију човекових права: „Влада јесте или треба да буде успостављена ради заједничке користи и сигурности народа, нације или заједнице; од свих различитих начина и облика владе најбоља је она која је способна да у највећем степену произведе срећу и безбедност и која је најефикасније обезбеђена од опасности лошег управљања; и да, када нађе да је нека влада неадекватна или противна овим циљевима, већина заједнице има неосумњиво, неотуђиво и непоништиво право да је реформише, промени или укине на такав начин за који ће бити процењено да највише доприноси јавном оздрављењу“. Затим се каже да нико није овлашћен на искључиве или посебне користи или привилегије од заједнице. Овом *Декларацијом* се прокламују слободни избори, прецизира се низ права која се подводе под *habeas corpus* итд. Речју, ради се о документу од пионирског значаја и очигледног утицаја на документе који су пожњели много већу славу него овај којим су се надахњивали.

Писцем једног од најславнијих докумената не само тога доба, *Декларације независности САД*, сматра се Томас Џеферсон (Jefferson), иако су касније, кад је документ постао славан, још неки чланови комитета који ју је састављао претендовали на удео у ауторству. Џеферсону је толико било стало до тога ауторства да је одредио да се на његовој надгробној плочи стави да ту почива писац *Декларације независности*, закона Вирџиније о одвајању цркве од државе и оснивач Универзитета Вирџиније. Као мање важно је прескочио и да се помене да је током два мандата био Председник САД. Видећемо да је Џеферсон имао великог и непосредног удела у преношењу идеја америчких декларација и револуционара на француске.

(13) В. у: Ј. Борбенић, *Људска права и слободе*, стр. 26—28.

Подсећамо да је највећи део *Декларације независности САД* посвећен набрајању повреда права колониста које им је нанео Џорџ III. Али тај део *Декларације* је и најмање важан. Далеко је важнији онај краћи уводни део (14) који садржи основна права људи и опште принципе на којима би требало да почивају владе које претендују на легитимност. Ту стоји да су „сви људи створени једнаки; да их је Творац обдарио извесним неотуђивим правима; да су међу овима живот, слобода и тражење среће: да су ради обезбеђења ових права владе образоване међу људима и да ова своја овлашћења изводе из пристанка оних над којима се влада; да у било које време када неки облик владавине постане препрека за остваривање ових циљева народ има право да га измени или, укине и да успостави нову владу, заснивајући њен основ на таквим принципима и организујући њену власт у таквом облику како му изгледа да је најбоље за постизање своје слободе и среће“. Затим се још додаје и то да „када нека влада дугим низом злоупотреба и узурпација покаже своју намеру да људе подведе под апсолутни деспотизам, онда је право и дужност (људи) да збаци такву владу и побрину се за нове чуваре своје будуће сигурности“.

У претходном кратком пасусу садржана је читава револуционарна политичка филозофија и тај део је тако и оцењиван. Пре него кажемо нешто о делатности писаца ове бунтовне *Декларације* учини и на почетку француске револуције, морамо дати још једну напомену. Речи које тако револуционарно звуче и у вирџинијској и у филаделфијској декларацији заправо су успешно и ситуацији примерено парфразирани и допуњени ставови Џона Лока из *Друге расправе о влади* (15).

IV

Ако је америчка револуција инспирисана Европом, она је тај свој дуг обилато вратила каснијим утицајем њених идеја и установа на европске. Тај је утицај ишао уобичајеним ширењем идеја, затим преко више утицудних личности и примером који су представљале неке америчке установе и решења. Амерички устави су за неке европске милионе били пример остварења идеје владавине права и писаног устава, какав није карактерисао британски конституционализам, а затим и федерализам. За неке конзервативце (као што су били де Местр и де Бонал) то су били изрази вештачких новаторија и прављења државе којој је недостајала традиција коју су сматрали да је неопходна ради одржања политичке заједнице. (Хегел је у време настајања његове *Филозофије историје* тврдио да САД нису држава.)

Више познатих историјских личности нашло се у улози сејача и пропагатора просветитељских идеја које су обликовале друштвену свест на обе стране Атлантика (16). С америчке стране у томе су велику

(14) В.: исто, стр. 28.

(15) В.: John Locke, *Две расправе о влади*, Београд, „Младост“, 1978; књига II, 135, 210, 225. и 230. В. и добар „Предговор“ преводиоца, Косте Чавошког уз I књигу.

(16) О утицају идеја америчке револуције у Француској, види: Antoine Nicolas de Condorcet, *Influence de la Révolution d'Amérique sur l'Europe* (1786). Једну конзервативну интерпретацију дао је Фридрих фон Генц, некадашњи Кантов студент одушевљен француском револуцијом, а касније (1793) преводилац на немачки Беркових *Разматрања о револуцији у Француској* и аутор вероватно првог упоређења америчке и француске револуције: Friedrich von Gentz, *The French and American Revolutions Compared*, које је на енглески превео 1803. каснији амерички председник J. Q. Adams, Chicago, Gateway edition, 1959; L. R. Gottschalk, *The Place of the American Revolution in the Causal Pattern of the French Revolution*, Easton, 1948; Bernard Fay, *The Revolutionary Spirit in France and America*, New York, 1927.

улогу имали Бенџамин Франклин, Томас Џеферсон, Томас Пејн, писци *Федералистичких списа* и други. У клими пријатељства лако је било преносити идеје које су одговарале просвећеним главама у обе земље. Но, са становишта старог режима у Француској, који је био амерички савезник у рату против Енглеске, америчке идеје су биле субверзивне.

Први амерички представник у Француској био је Бенџамин Франклин, познати изумитељ громобрана, члан комитета који је имао да састави *Декларацију независности САД* и њен потписник, научник који је уживао поштовање широм света. Он је године 1783. дао да се преведу декларације о правима из устава појединих америчких државица и да се растурају по Француској. Круг његових познаника и пријатеља у Француској био је такав да је његово настојање на ширењу идеја о правима и слободама наишло на најплодније тло. Кад је под старе дане Волтер постао члан масонске ложе „Девет сестара“ у којој су главну реч водили Хелвецијус (Helvetius) и Лаланд (Lalande), онда је Волтер уведен у пратњи девет делегата ложе, а испод руке га је водио сам Бенџамин Франклин, који је исто као и Џорџ Вашингтон био масон (17). Франклин је утицао да 1787. буде израђен и прихваћен Устав САД. Кад је 1790. Франклин умро, француска Национална скупштина је прогласила тродневну жалост. Франклинова чувена *Аутобиографија* издата је прво у Паризу, 1791, а не у САД.

Франклина је на дужности амбасадора наследио Томас Џеферсон. Он се у Паризу интензивно дружио са радикалним елементима који су тражили начин да дође до политичких и економских промена. Каже се да је Џеферсон од своје резиденције у Паризу био направио станице Француза који су се надахњивали револуционарним начелима и да су у његовој кући припремали револуционарне декларације. За француску Скупштину staleжа сазвану за јуни 1789. Џеферсон је 3. јуна припремио нацрт *Повеље о правима* коју је по његовом мишљењу требало да француски посланици предложе, а Скупштина свечано објави, те да је потпише краљ Луј XVI и онда ови представници два три staleжа (18).

Џеферсон је са доста појединости описао како је принципе *Декларације* чијим се аутором сматра приближавао Французима, како је пратио догађаје и давао савете револуционарима. Пажљиво је пратио ток израде нацрта и полагао велике наде у будући француски устав. Група најутицајнијих људи који су тај устав припремали договорили се о најважнијим тачкама његове садржине радећи једне ноћи у Џеферсоновој резиденцији. Џеферсон о свему овоме пише у својој преписци са тадашњим познатим јавним личностима у Француској и у САД, које извештава о збивањима у Француској, а затим у својој *Аутобиографији* (19).

(17) B.: Paul Hazard, *European Thought in the Eighteenth Century*, изд. Penquin, 1965, п. 293.

(18) B.: Thomas Jefferson, „To Rabout de St. Etienne, with Draft of a Charter of Rights“, у Thomas Jefferson, *Writings*, New York, The Library of America, 1984, пп. 954—956; па онда „To Diodati“ датирано у Паризу 3. августа 1789. са указивањем на непостојање британског устава и свемоћ парламента као недостатак британског система, уз изражавање уверења да за Француску треба очекивати устав који неће моћи лако да се мања; нап. писмо Медисону из Париза 6. септембра 1789. и др Џеферсонов боравак у Паризу га је, међутим, онемогућило да учествује у изради америчког устава са чијом се садржином није у потпуности слагао и критички је приговарао Вашингтону и Медисону што су дозволили да се у њега унесу неки елементи и одредбе који су по његовом мишљењу били конзервативног карактера (на пример Сенат).

(19) V. Jefferson, *Writings*, pp. 3—101 (Autobiography, 1743—1790, о Француској револуцији посебно pp. 78—97) и преписка: pp. 711—1517.

Многи Французи, као и неки други Европљани, закупљени идејом ослобођења од деспотских влада, а као такву су омаатрали и владу Џорџа III, учествовати су као добровољци у америчком рату за независност. Међу оваквима је био и млади племић и каонији социјалиста Сен Симон (Saint-Simon) који се у Америци истакао војничким заслугама, а у Француској за време Револуције, одрекавши се титуле, обогатио се спекулацијама, а затим је тај новац утрошио на остваривање својих филантропских планова за уређивање човечанства. Најпознатији међу Французима који су се борили у америчкој револуцији био је маркиз Лафајет (Lafayette). Он је у Америци постао генерал, истакао се у вођењу војних операција и постао близак сарадник и пријатељ Џорџа Вашингтона (Washington). Кад је године 1789. почела Револуција, постао је командант француске националне гарде, члан Националне окупштине, творац француске тробојке итд. Он се ватрено залагао за принцип поделе власти по америчком узору на принципу „контроле и равнотеже“ — *checks and balance* — док му је Мирабо (Mirabeau) у томе опонирао. Лафајет је изгубио популарност због употребе силе против народа који је 1791. тражио рушење монархије. Он је постао један од симбола америчко-француског пријатељства и преносилац америчких идеја у Француску. Не пише тек тако један данашњи енглески аутор: „Француска револуција је резултат претходних кретања међу којима најважније место заузима америчка револуција“ (20.)

Као што смо рекли, значајан идеолог америчке револуције и представник радикалне демократске оријентације био је Томас Пејн. Баш у тренутку кад му је изгледало да у Америци почиње преовлађавати конзервативизам, он је током једне краће посете Енглеској почео да прати збивања у Француској која су се чинила као револуционарна. Узимајући револуционарну активност као космополитску дужност, он се септембра 1789. нашао у Француској. Захваљујући публицистичкој ангажованости ради одбране револуционарних принципа права човека од конзервативних напада (међу којима је најпознатији онај Берков) (21), изабран је за члана француског револуционарног Конвента, што се узимало не само као знак признања њему лично него и као признање подстицајима које су француски револуционари добијали од америчких

Признавање идејног дуга француских револуционара америчким, симболично је изражено једним гестом. Кад је срушена Бастиља, кључ ове омрзнуте тврђаве-тамнице, маркиз Лафајет је предао Томасу Пејну да га однесе на поклон Џорџу Вашингтону. У писму Вашингтону 1. маја 1790. Пејн је писао: „Ево првих плодова америчких принципа накалимењених на Европу... Амерички принципи отворили су Бастиљу“.

Маркиз де Кондорсе, истакнути просветитељ и „идеолог“, један од формулатора теорије прогреса, постао је 1792. године председник француске Националне окупштине. У духу његове већ помињане расправе

(20) C. Nortcote Parkinson, *The Evolution of Political Thought*, London, University of London Press, друго изд. 1959, р. 209). Упоређивање америчке и француске револуције, међусобни утицај личности и идеја из обе земље, предмет је поред горе наведених и низа других радова. Поменимо још неке: Gilbert Chinard, *Jefferson et les idéologues d'après sa correspondance inédite avec Destutt de Tracy* (и с осталима), Baltimore, The John Hopkins, 1925; P. S. Du Pont de Nemours, *Correspondence with T. Jefferson*, Baltimore, The John Hopkins, 1931; Alphonse Aulard, „*Revolution française et révolution américaine*“, у: *Etudes et leçons sur la Révolution française*, t. VIII, 1921; Abbe Raynal, *Tableau et Révolutions de colonies anglaises dans l'Amérique du Nord* (1781); у Конгресној библиотечки сачињена је библиографија радова који се односе на француско савезништво у америчкој револуцији.

(21) Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, (1791).

он се веома дивео америчкој револуцији. Сматрао је да је „обичан здрави разум научио становнике британских колонија да и Енглези који су робени на другој страни Атлантског окена имају исто онаква права као и они који су робени на граничним меридијану“, да је амерички устав заснован на природним правима и да је „америчка револуција упознала целу Европу, од Неве до Гвадалкивира, са правима човека“. Кондорсе је, међутим, сматрао да су принципи француске револуције „чистији, тачнији и дубљи него они којима су се руководили Американци“. Ове речи је Кондорсе написао за време скривања од револуционарног терора.

V

Догађајима који чине француску револуцију, као што су сазивање Скупштине сталежа, њено претварање у Националну, па затим Уставотворну скупштину (касније наравно у Конвент), рушење Бастиље, укидање феудалних привилегија, доношење *Декларације права човека и грађанина*, припремање и доношење устава, укидање монархије и проглашење Републике и затим разноврсне диктатуре и догађаји који следе наредних година и деценија — дају се различита социјална, политичка и идеолошка значења зависно од теоријског и идеолошког категоријалног апарата који се примени (22).

Најзначајнији и најпознатији чин и документ француске револуције је *Декларација права човека и грађанина* (*Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) од 26. августа 1789. Утицаји идеја Монтескјеа и Русоа на овај документ преплићу се са утицајем америчких декларација права и заједно дају печат једном делу њене садржине. Тај се утицај може приметити већ у првом члану у коме се прокламује да се људи рабају и живе слободни и једнаки у правима. У трећем члану се јављају Русоове идеје, редиговане у стилу расправа у Националној уставотворној скупштини, али и у *Вирџинијској декларацији* — да је нација суштински извор сваког суверенитета и да не може ниједан појединац нити тело вршити било какву власт која изричито не произлази из нације. Формулација у шестом члану да је закон израз опште воље препознатљиво је русоовска. А у члану 16. инсистирање да нема устава она земља у којој нису гарантована права грађана и у којој није извршена подела власти — по садржини открива да се њени корени налазе у Монтескјеу и Локу. Али и ту има и посредовања тога утицаја преко америчког искуства и уставних установа, нарочито у Bill of Rights Устава Вирџиније од јуна 1776, што се може лако утврдити упоређивањем текстова, као и утицаја америчког Устава и *Федералистичких списа*.

Поред утицаја француских и америчких просветитеља, преузимање су се и идеје других страних ауторитета, а тадашњи политички вођи у Француској су и сами писали радове у којима су излагали сличне идеје. Неколицина њих била је поднела своје нацрте *Декларације права човека и грађанина* (Сјејес, Мирабо, Лафајет, Кондорсе и други). *Декларација* је компилирана од мноштва идеја које су биле у циркулацији, а често се као аутор прихваћеног текста помиње Сјејес.

(22) B.: Jacques Godichet, *La pensée révolutionnaire 1780—1799*, A. Colin, Paris, 1969.

Неколико чланова, од петог до дванаестог, у којима се говори о слободама и гаранцијама (*habeas corpus*), показује утицај декларација које су ишле уз или испред устава америчких државица. На тај део су утицали и Италијан Гезаре Бекарија (Beccaria), који се прочуо реформаторским пројектима у погледу кривичног и казненог права на принципу *nullum crimen*; Енглез Вилем Блекстон (Blackstone), који својим *Commentaries of the Law of England*, у четири тома објављеним између 1765. и 1769, и у Америци и у Европи шири поштовање за идеју законитости и претпоставку невиности у кривичном поступку.

У целини се осећа и утицај америчких федералиста, нарочито Медисона, Хамилтона и Џеја (Jay) чији су *Федералистички списи* (1787—88) доживели 1792. два француска издања, а били најјачи аргумент за поделу власти и њену дисперзију у виду федерализма или децентрализације; свој тројици писаца је 1792. додељено почасно француско држављанство, као и Томасу Пејну који је бранио *Декларацију* од Беркове и других критика.

Схватање о природи закона које налазимо у *Декларацији* сусрећемо и у расправама којима се припрема Устав од 1791. Ту је дошло до изражаја залагање за трајност односа који се законом, односно уставом, регулишу, као и за идеју слободе у оквиру закона. Народ је схватан и проглашен субјектом суверенитета и извором власти чије вршење ниједан део народа или појединац не би смели приграбити (оваква формула стоји и у *Билу о правима* Вирџиније). Сви су магистрати третирани тако да су одговорни народу. Идеје о подели власти нашле су такође место у Уставу од 1791. Судство је посебно издвојено и наглашена је његова независност од законодавне и извршне власти, односно краља. Могли бисмо рећи да се и у дуетима речима који су се водили око тога да ли ће будуће законодавно тело бити дводомно или једнодомно осећа утицај различитих теоријских концепција (посебно Монтескјеа и Русоа, али и оних које су излагане поводом америчких устава). Русо би теоријски био против представништва, али тадашњи (па и каснији) русоисти били су за једнодомну легислативу. Године 1791. је победила идеја о једнодомном законодавном телу због тога што више није могло бити речи о томе да племство или нека друга група добије привилеговани положај, који би се огледао, на пример, у установи сената.

Без обзира што је тај Устав рађен као изузетно тврд или крут тј. устав који се тешко мења, он није дуго трајао. По слову тога Устава, њега законодавно тело није могло да измени, пошто то право припада само Нацији. Зато је било предвиђено да устав може да промени само једна Ревизиона скупштина која би у ту сврху била сазвана. Захтев да се она сазове могао би се уважити само уколико три узастопно изабране законодавне скупштине то буду тражиле. Да би устав ипак био сигуран и неизменив једно време, било је искључено да тадашња и наредна скупштина могу разматрати ревизију устава. А онда се детаљније и опет на сложен начин регулисало како ће трећа овлашћена, одн. фактички пета по реду скупштина прићи формирању једнодомне Ревизионе скупштине. Но, све ово није уопште помогло да се француска револуција „конституционализује“, тј. да неки њени принципи, циљеви и вредности буду претворени у трајне и радне правне и политичке установе, као што је то био случај са америчком револу-

цијом. Актерима француске револуције, и кад су то хтели (као што се из Устава 1791. и жирондинског нацрта из 1793. мора закључити да су покушавали) то није пошло за руком.

Поједини декрети се могу узети као типичан пример како се речи и концепције у пракси под одређеним околностима готово без изузетка изврћу и своју супротност. Рецимо, после проглашења Републике, декретом Националног конвента (23) од 21. септембра 1792. у цитле две реченице се прокламују две одредбе — прва: да не може бити устава осим онога кога је прихватио народ; и друга: да се личност и имовина стављају под заштиту Нације (24). Дакле, прокламује се да се личност и имовина стављају под заштиту нације управо оног тренутка кад ни личност ни имовина више ништа не значе и никакву сигурност не уживају пред истом влашћу која њихову заштиту прокламује. То се понавља и касније, тако да садржина наредних француских устава не може ништа да нам каже о стварним правима и слободама грађана. (Овакво стање почиње да се мења тек у последњој четвртини XIX века, а права прокламована 1789. тек у наше време постају део стварности.) Овај раскорак између праксе и уставних одредаба и декларација о правима, посебно је карактеристичан за често хваљену тзв. монтањарску Декларацију права од 1793.

Године 1793. Кондорсе је као члан Националног конвента био представник комитета који је требало да припреми нацрт устава, јер је после промена од 10. августа 1792. државу требало уредити на републиканским начелима. Кондорсеов (жирондински) нацрт је садржао Декларацију природних, грађанских и политичких права која би стајала на почетку устава, по садржини је била слична Декларацији из 1789, иако су нека права била проширена и прецизирана: предвиђено је једнодомно представништво изабрано на годину дана, опште право гласа, три пута више кандидата у примарним скупштинама него што се бира посланика, итд. Кондорсе је тежио тзв. тврдом уставу који је тешко мењати. За његову промену опет није био надлежан Национални конвент него је требало сазвати посебно тело и затим промене изнети на народни референдум. Пре него што је тај нацрт устава стављен на гласање, дошло је до устанка (31. маја до 2. јуна 1793), који је збацио жирондинце и довео до јакобинске диктатуре. Радикални јакобинци, монтањари, тада су почели израду свога, тзв. монтањарског устава и Декларације о правима човека и грађанина.

Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen из 1793. (монтањарска) садржи сва основна права из Декларације 1789, прецизира их и предвиђа још многа друга, нарочито економика и социјална права. Неке су тачке биле истоветне с одредбама жирондинске Декларације о којој више није смело да се говори. Иначе, сва су та права као таква била веома прихватљива и подстицајна за каснији развитак социјалних покрета. Али, остала су као пуко обећање.

У преамбули монтањарске Декларације од 1793. унето је да „француски народ“ доноси Декларацију „у присуству Врховног бића“. О га-

(23) О тзв. конвентском систему владе в.: Смиљко Сокол, *Политички систем јакобинске републике: конвентска владавина* (21. IX 1792. — 27. IV 1794), Загреб, „Информатор“, 1979; и *Политичка и уставна повјест јакобинског раздобља француске револуције*, Загреб, „Глобус“, 1989.

(24) В.: Maurice Duverger, *Constitutions et documents politiques*, Paris, Presses universitaires de France, 1957, pp. 29.

рантовању својине каже се знатно више него у Декларацији из 1789. Унето је много елемената економско-социјалне садржине: „Циљ друштва је опште благостање. — Влада је установљена да би човеку обезбедила уживање његових природних и незастаривих права“ (чл. 1). „... Друштво је дужно да издржава грађане који су у невољи“ (чл. 21). Постоји и фраза као „Закон је слободан и свечан израз опште воље“ (чл. 4). У ову Декларацију је унет и онај велики принцип који може бити етички основ укупног људског понашања, принцип који није само хришћански, него и Конфучијево „златно правило“ и темељ Будиног учења, а који је у познатој библијској формулацији дат курзивом у члану 6. Декларације: „Не чини другоме оно што не желиш да теби други учине“. Ипд. Доста је елемената којима се инспиришу Фихте (Fichte) и други, па затим социјалистички покрети у XIX веку. Ту су се јавиле Русоове идеје из Друштвеног уговора укључујући и оне да „насиље против друштвене заједнице постоји кад је макар само један од њених чланова потлачен“ (чл. 34, понавља речи из Друштвеног уговора) и „кад влада повреди права народа, устанак је за народ и за сваки део народа најсветлији од свих права и најнеопходнија од свих дужности“ (чл. 35). И за овај садржајни документ важи оно што смо већ рекли о неуспеху конституционализације и о раскораку декларација и праксе.

Устав од 24. јуна 1793. (твз. монтањарски устав) номинално је, дакле, проширио права и слободе у односу на она из 1789, али су она практично од почетка, а формално августа исте године укинута (примена тога Устава је „одложена“). Устав од 22. августа 1795. задржава слична права и слободе као и монтањарска декларација и такође говори да је закон израз опште воље (чл. 6) итд. а уводи и потглавље о дужностима. Но, и то је устав само по имену или како се каже — „на папиру“.

VI

Сматрамо да је најважнији плод француске револуције и рекли бисмо њена позитивна друштвена садржина, допринос постављању питања људских права. То другим речима значи да је *Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* из 1789, документ трајног значења који представља и кулминацију домета ове Револуције. Најмање зато што је био стављен као преамбула Устава од 1791, већ због свога садржаја, а и светске славе, овај акт и документ је временом у Француској стекао конституционални или, чак, супраконституционални (надуставни) карактер после другог светског рата.

У време кад су декларације у Француској доношене показало се да је једна ствар саставити и објавити, односно изгласати неку декларацију или устав од стране једне револуционарне скупштине, а сасвим је друга ствар провести идеје дате декларације/устава у политички систем и политички живот.

И поред више декларација о правима које су донеле поједине државице уз овоје уставе или континентални контреси у почетку. Северноамериканци имају само једну важну заједничку декларацију надахнуту идејом права и слобода — Декларацију независности (1776) и само један Устав САД (1787). Не само да та Декларација није никада пос-

тала саставни део, макар као преамбула Устава, него је било спорно, а чак се и данас воде расправе о томе да ли им је и *Bill of Rights* у облику првих десет амандмана (усвојених 1791) био потребан. Ставови у томе смислу засновани су на уверењу да је сâм Устав структуром власти коју је предвидео гарант слобода. Механизми те гаранције оу: подела власти, Сенат и Председник САД као гаранција против „ексцеса демократије“ (како је представник Вирџиније рекао да би нагласио потребу за уставом којим би превазишли *Одредбе о конфедерацији*). Затим, судска контрола уставности (*judicial review*), заснивање целог система на владавини закона, односно устава, на принципима „општег права“ (*Common Law*), пороти, инсистирањем на другим елементима британског конституционализма (а да се не помиње оно „британски“ које је у то време било омражено и кажу да је којим случајем било француских љубеника права — САД би увеле француски правни систем), а део тог британског је било и схватање да се право остварује кроз одређени правни поступак на који свако има право. Устав САД остао је на снази све до данас, уз промене које су донели амандмани и које је путем прецедентног права уносио Врховни суд САД.

У Француској је била друкчија ситуација. Француска је у међувремену променила 16 устава. Већ од 1791, *Декларација права човека и грађанина* се додаје уз устав као његова преамбула. У току француске револуције било је усвојено више декларација (пored оне најважније из 1789). Постојале су посебне декларације уз жирондински нацрт и монтанарски устав из 1793. и уз устав од 1795. Устав који је донет осме године републике, тј. 1799. после државног удара Наполеона Бонапарте) није више садржао ни декларацију о правима, нити гарантовао нека слична права. Поновимо да се после једног и по века, уз уставе од 1946. и 1958. додаје *Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* из 1789, како због новог одушевљења револуционарном и ослободилачком традицијом тако и због њене богате садржине која одговара и нашем времену.

Услови и узроци овако различитих исхода у Америци и Француској су разноврсни. Много је зависило од тога да ли је новоуспостављена револуционарна, односно постреволуционарна власт била ограничена дисперзијом и институционализацијом друштвене моћи или је та власт (п)остала апсолутна па њена политичка воља ни доктринарно ни практично није трпела, ни подносила нити прихватала успостављање над њом контроле или владавину права (такви су случајеви са Кромвеловим независентистима, француским јакобинцима, руским бољшевицима и другима). Такође је исход зависио и од карактера и дубине конфликта и противречности старих предреволуционарних друштава и режима (у овом погледу су постојале велике разлике између америчког и француског друштва у XVIII и XIX веку). Значајан је и карактер преовлађујуће политичке културе (ауторитарна, партиципативна, поданичка, пароксијална) и место идеја уставности, људских права и уставних установа у тој култури. Исходи су зависили и од способности и спремности доличних режима да се реформишу и прилагођавају друштвеним променама и потребама, карактера идеологија и метода и размера борбе за власт унутар револуционарних група — у шкотској, јакобинској и бољшевичкој револуцији најрадикалније групе које су заједно започеле револуцију, убрзо се међусобно обрачунавају. За све

три поменуће и сличне револуције је карактеристично да, како је то рекао Верњию (Vergniaud), „једу своју децу“. Поред развијености друштава и његове политичке културе, преовлађујућа учења и карактер устанаова које се уставним пројектима уводе такође су утицали на то да ли ће устав постати највиши закон и регулатор политичког живота или пуки идеолошки пројекат, односно средство идеолошке рационализације и манипулесања ради стицања политичке подршке.

Америчким и француским револуционарима припада велика заслуга што су питање људских права универзализовали и учинили та права привлачним и потенцијално примењивим и на друге политичке заједнице.

Dr. Vojislav Stanovčić

Professor at the Faculty of Political Sciences in Belgrade

THE DECLARATION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS IN THE AMERICAN AND FRENCH REVOLUTIONS

Summary

Beginning with the fact that the declarations of the rights and freedoms adopted by the American and French revolutions by the end of XVIII century are extremely important for modern civilization and the law of that civilization, the author points out at the roots of corresponding conceptions in European thinking. They are to be found in the period of revival of the theories of social understanding and natural rights, which set the relationship between the power and the citizen on new foundations: in the theories of people's sovereignty and in the right to rebellion; in the ideas and institutions of British constitutionalism and centuries long struggle for freedoms within the frames of law; in the philosophy of Enlightenment, and most of all in the liberal political philosophy and ideology. In the wording of specific revolutionary declarations (especially those of 1776. and 1789) one insists on pioneering importance and insufficient influence of the Virginian Declaration. Also elaborated are the ways of transferring American ideal into France and the roles played in this process by Franklin, Jefferson, Condorsé, Payne, Lafayette, and others. Comparison is effected between French declarations in an attempt of establishing the influence of various philosophers and their aims as far as the contents of the declarations are concerned. Answers are also offered as to the reasons of different ways of institutionalization and implementation of otherwise similar ideas of the rights and freedoms which initiated both the American and the French declarations. The grounds for the above may be found in different political cultures in both countries, in a rather different intensity of contradictions in the pre-revolutionary societies of North America and France, etc. In those two countries also different were the conceptions of the nature of division of power and of the methods of struggling for power — the case of France, where revolution began to „eat its children“, while American Revolution was successful in giving form to its ideals in constitutional and political institutions based to considerable degree on foundations of the British constitutionalism.

Vojislav Stanovčić

professeur à la Faculté des sciences politiques de Belgrade

LES DÉCLARATIONS DES DROITS ET DES LIBERTÉS DANS LA RÉVOLUTION AMÉRICAINE ET DANS LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

Résumé

Partant du fait que les déclarations des droits et des libertés adoptées par la Révolution américaine et la Révolution française à la fin du XVIIIe siècle sont d'une énorme importance pour la civilisation moderne et pour son droit, l'auteur dégage les origines de ces concepts dans la pensée européenne. Il trouve ces origines dans l'époque du renouveau des théories du contrat social et des droits naturels, qui assoient le rapport entre le pouvoir et le citoyen sur des bases nouvelles; dans les théories anti-monarchistes sur la souveraineté du peuple et sur le droit au soulèvement; dans les idées et dans les institutions du constitutionnalisme britannique et de la longue lutte pour la liberté dans le cadre de la loi; dans la philosophie des lumières et, avant tout, dans la philosophie et dans l'idéologie politiques libérales. En ce qui concerne les formulations des déclarations révolutionnaires concrètes (surtout en 1776. et 1789) l'auteur insiste sur l'importance du rôle promoteur et sur l'importance insuffisamment reconnue de la Déclaration de Virginie. Il présente de manière détaillée les voies du transfert des idées américaines en France et le rôle joué dans ce sens par Franklin, Jefferson, Condorset, Peyn, Lafayette... L'auteur compare les déclarations françaises et essaie d'établir l'influence que divers penseurs et buts ont exercée sur leur contenu. L'auteur essaie de démontrer comment et pourquoi les mêmes idées sur les droits et les libertés qui ont déclenché la Révolution américaine et la Révolution française ont connu un sort différent en ce qui concerne leur institutionnalisation et leur application dans les deux pays. Dans ce sens, l'auteur démontre la diversité des cultures politiques des deux pays, et le degré très différent de contradictions dans les sociétés américaine et française à la veille des révolutions dans les deux pays. Il attire l'attention sur les différences qui existent dans les deux pays en ce qui concerne le concept de la nature du pouvoir et des méthodes de lutte pour le pouvoir, en raison desquelles en France, la Révolution a commencé très tôt „à manger ses enfants”; alors que la Révolution américaine est parvenue à transformer un certain nombre de ses idéaux en institutions constitutionnelles et juridiques efficaces et durables, basées sur le constitutionnalisme britannique.